

Отримано: 15.11.2020 р.

Прорецензовано: 30.11.2020 р.

Прийнято до друку: 07.11.2020 р.

e-mail: iryna.rybachok@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-31-86-96

Рибачок І. Українські діти-біженці в Західній Німеччині після Другої світової війни: шляхи потрапляння та соціальні категорії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 31. С. 86–96.

УДК 94(477).154

Ірина Рибачок

УКРАЇНСЬКІ ДІТИ-БІЖЕНЦІ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ШЛЯХИ ПОТРАПЛЯННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ

Стаття присвячена вивченню становища українських дітей у таборах для переміщених осіб та біженців у Західній Німеччині протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х років. Зокрема, розглянуто обставини потрапляння до таборів, виокремлено та охарактеризовано різні категорії дітей-біженців залежно від вікового, соціального критерію, стану здоров'я. Розглянуто вплив цих чинників на їх становище в умовах таборового середовища повоєнної Західної Німеччини та подальшої еміграції в країни постійного проживання.

Ключові слова: діти, переміщені особи, біженці, втікачі, Ді-Пі табори, українці, Західна Німеччина.

Iryna Rybachok

UKRAINIAN REFUGEE CHILDREN IN WESTERN GERMANY AFTER WORLD WAR II: WAYS OF AFFECTION AND SOCIAL CATEGORIES

The article is devoted to the phenomenon of Ukrainian refugee children. They lived in displaced persons camps (DP camps) created and functioned for refugees in West Germany during the second half of 1940s – early 1950s. The article is based on archival documents, memoirs, camp periodicals. The author tried to identify the main reasons and ways of getting children to DP camps, such as age, social criteria and health status. Moreover, the author characterized different groups of “little aged displaced persons”.

World War II caused significant migration of population from Ukraine and put the fate of millions of refugees and displaced persons on the international agenda. The majority of the Ukrainians had been repatriated to the Soviet Union (USSR), but about 250,000 of Ukrainians managed to avoid repatriation, escaped and became refugees who lived in special DP camps. Children made up about a quarter of all Ukrainian refugees, who had experienced difficult escape cases. The memoirs of Lesia Bohuslavets (Oleksandra Tkach), Alla Lehka-Herets, Larysa Zalevska Onyshkevych, Larysa Palidvor-Zelyk, Natalia Palidvor-Sonevytska and others, used in the article, allow us to understanding the personal experiences and feelings of Ukrainian refugee children in the DP period.

Refugee children came from various social groups of the Ukrainian community: politicians, public and religious figures, intellectuals, workers and peasants. The least protected social categories were semi-orphans, orphans, children with disabilities, illegitimate or seriously ill children. They needed special attention and aid from international and Ukrainian relief organizations, as well as from Ukrainian DP community. These were the families with little children, widows with orphans, single mothers with illegitimate children, children with disabilities, children suffering tuberculosis. All of them (and also sick, elderly people) belonged to the so-called “hard core” or “zalyshentsi” (people who couldn't come back to their homes). They could move from DP camps in Germany to their new residence countries only if they received necessary confirming documents from their relatives, supporting their living conditions provided. Therefore, some Ukrainian families with little or ill children, children with disabilities, widows with orphans, as well as the elderly, were forced to stay in war-torn Germany.

Key words: children, displaced persons, refugee, escapes, DP camps, the Ukrainians, West Germany.

У 2020 р. світ відзначив 75-річчя закінчення Другої світової війни, яка стала однією з найбільших трагедій ХХ ст. Попри численні наукові праці написані про її руйнівний вплив на різні аспекти життя, окрема проблематика Другої світової та її наслідків ще й досі залишається недостатньо дослідженою в українській історіографії. Однією із таких тем є вивчення явища українських дітей-бі-

женців та переміщених осіб, котрі протягом другої половини 1940-х – на початку 1950-х рр. проживали в пристосованих для цього таборах (Ді-Пі табори від англійського DP camps, displaced persons) у Західній Німеччині та Австрії і склали близько чверті української громади.

Фрагментарні відомості про «маленьких» втікачів можна почерпнути з наявних сьогодні досліджень про українську еміграцію після 1945 р. Серед них варто виділити напрацювання української закордонної науки, яка почала вивчати феномен повоєнної еміграції ще наприкінці 1940-х рр., коли з'явився перший збірник досліджень «Сьогодні й минуле». У ньому були представлені статті, які фактично були першими спробами осмислення демографічних, економічних, соціальних аспектів повоєнної еміграції і в яких тема дітей-біженців фрагментарно представлена у статтях В. Кубійовича [23] та І. Базилевича [10]. Натомість перша ґрунтовна праця у вигляді наукової монографії була написана В. Маруняком у 1985 р. [26]. У ній автор охарактеризував статистичні відомості про українських емігрантів, врахував їх статевий та віковий склад, першим звернув значну увагу на культурно-освітню та організаційну діяльність українців у Німеччині та Австрії, зокрема навіть окремі відомості щодо дітей. У Едмонтоні (Канада) у 1992 р. вийшов збірник «The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II» [47] під редакцією В. Ісаєва, що вміщує статті, присвячені різним напрямкам і сферам діяльності українських біженців загалом. У контексті дослідження становища дітей-біженців виділяємо статтю Д. Маркусь про розвиток освіти в таборах для біженців [43], яка значною мірою стосується саме наймолодших мешканців «таборової України», їх навчання та виховання.

Серед праць сучасних українських істориків досліджуваної проблеми певною мірою стосувалися докторська дисертація, монографія та статті О. Подобєд [34; 35], яка також зосередилася на вивченні культурного життя та повсякдення українців у таборах для біженців у Західній Німеччині в другій половині 1940-х рр. У працях дослідниці значну увагу приділено системі таборової освіти, а також традиціям та новаціям в житті української родини в повоєнній Німеччині, в якій окреслено і деякі аспекти, пов'язані з дітьми: напр., дітонародження, навчання, проблему сирітства [35, с. 360–371; 34]. Деякі відомості про становище українських дітей в таборах представлено в статтях авторки, зокрема в контексті вивчення діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції (далі – ОУЖ) [37; 38].

Західна історіографія має значні напрацювання з вивчення становища та проблем дітей різних народів і їх родин у таборах повоєнної Німеччини та Австрії і представлена дослідженнями Р. Балінт (Ruth Balint) [41], М. Ваймана (Mark Wyman) [48], Т. Захри (Tara Zahra) [45; 46], Ю. Лаленде (Julie Lalonde) [42]. У своїх працях автори подають фрагменти споминів та документальні матеріали, що стосуються також досвіду післявоєнного проживання українських дітей та їх родин у таборах для переміщених осіб та біженців.

Метою цієї статті є дослідити шляхи потрапляння та соціальні категорії українських дітей-біженців у повоєнній Німеччині в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Під час дослідження посприятимемося статтею першою «Конвенції ООН про права дитини», яка визначає, що дитина – «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [22, с. 6].

Дослідження ґрунтується на документальних та нарративних джерелах. Серед документальних джерел використано матеріали, що зберігаються в архіві Українського вільного університету (теки «Франкфурт-на-Майні», «ОУЖ»). Зокрема, в них містяться звіти українських допомогівих організацій, списки таборових дітей, статистичні звіти та обіжники Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (далі – ЦПУЕН) [3–9]. Важливими з точки зору вивчення становища українських дітей-біженців у Західній Німеччині є таборові бюлетені та тогочасна періодика [15; 17; 39]. Водночас, найбільш інформативними є джерела особового походження (спогади, щоденники, записки мешканців Ді-Пі таборів). Саме аналіз цього виду джерел дозволяє заглибитися в контекст досліджуваного явища, розкрити ставлення до різних життєвих ситуацій, зрозуміти мотиви вчинків, переживань і тривог, осмислити травматичний досвід українських дітей-біженців після Другої світової війни. У статті використані опубліковані та неопубліковані спомини, які варто поділити на дві групи: 1) мемуари осіб, які перебували у Ді-Пі таборах у дорослому віці і писали про становище дітей з точки зору дорослого [40]; 2) нарративи осіб, котрі своє дитинство провели в Ді-Пі таборах та пізніше написали про той період свого життя з точки зору дитини (спогади Лесі Богуславець¹, Алли

¹ Літературний псевдонім старшої дочки відомого українського літературознавця, письменника, активного українського громадського діяча в Австралії Дмитра Нитченка – Лесі (Олександрі) Ткач. Їх родина перебувала в повоєнний час в табо-

Легкої-Герець, Лариси Залевської Онишкевич, Лярисі Палідвор-Зєлик, Наталії Палідвор-Соневіцької та ін.) [1; 2; 11; 19; 24; 32]. Саме мемуари, особливо другої групи, дозволяють наблизитися до розуміння досвіду та переживань українських дітей-біженців Ді-Пі періоду, тому, що їхні голоси та голоси їх родин, яким доводилося виживати, приймати складні рішення, часто «приглушені» в архівних документах, що фіксують більш формальну сторону проблеми. Таким чином, різні види джерел дозволяють розглянути широке коло дослідницьких проблем, що пов'язані з явищем українських дітей-біженців.

М. Вайман зазначає, що згідно з відомостями Міжнародної організації у справах біженців (International Refugee Organization (IRO), далі – IPO) станом на 1948 р. четверту частину усіх мешканців Ді-Пі таборів складали діти, які не досягли 17 років [48, р. 88]. Схожа ситуація спостерігалася і на прикладі української громади, де діти також складали близько 20% емігрантів [23; 26]. В. Мудрий (голова ЦПУЕН) наводить чисельний та гендерний склад українських діпів станом на березень 1946 р. та травень 1948 р. Зокрема, у березні 1946 р. кількість дітей та молоді² становила 20% від кількості українських емігрантів американської зони Німеччини (загальна кількість – 104,024 осіб), 20% від кількості українських емігрантів британської зони Німеччини (загальна кількість – 54,580). На території Австрії у трьох зонах проживало 29,241 тис. осіб (із них – 21% діти і молодь) [28, с. 108]. Станом на травень 1948 р. гендерний розподіл мешканців таборів в американській зоні виглядав наступним чином: чоловіки – 44,1% (29,659 осіб), жінки – 30,9% (20,701 особа), діти – 25% (16,815 осіб)³. Отже, по-перше, загальна ситуація із кількістю українських дітей пропорційно відповідала загальній ситуації в таборах. По-друге, якщо припустити, що В. Мудрий у ці 25% не включав осіб віком від 15 до 18 років, то відповідно кількість тих, кого відносимо до категорії діти буде ще вищою. Спробуємо також переглянути статистику по окремих таборах, щоб підтвердити загальні цифри. Так, у Карлсфельді в вересні 1945 р. перебувало 2165 чоловіків, 1277 жінок та 643 дитини [27, с. 11]. Отже, діти становили 18,6%. Варто зауважити, що протягом другої половини 1940-х рр. кількість українських дітей в таборах для переміщених осіб та біженців збільшувалася внаслідок високої народжуваності, тому зрозуміло, що цей показник у другій половині 1940-х зростає (принаймні, до початку масового переселення в країни постійного проживання, тобто до 1948 р.).

Важливими завданнями міжнародної спільноти після 1945 р. було вирішення питань фізичної, соціальної, психологічної реабілітації дітей-жертв війни, їх адаптації до мирного життя та подолання травматичного досвіду покоління, яке увійшло в історію як «діти війни» або «діти без дитинства». З цією метою були організовані та проведені міжнародні конференції в Цюриху (вересень 1945 р.), Женеві (1947 р.) [48, р. 88]. Після війни було створено Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ, United Nations Children's Fund, резолюція ГА ООН № 57 (I) від 11.11.1947 р.) метою якого й до сьогодні є захист прав та допомога дітям [49]. Ще одним прикладом особливого ставлення до вирішення питання захисту дітей було те, що згідно розпорядження УНРРА (UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration / Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови) від 25 квітня 1947 р. в американській зоні заборонялося приймати до таборів переміщених осіб нових аплікантів, за винятком дітей, що залишилися без опіки [39, с. 2].

Зважаючи на обставини та досвід потрапляння українських дітей до таборів для переміщених осіб в Західній Німеччині можемо виділити серед них кілька категорій. До першої – належать діти т.зв. старих емігрантів, тобто представників другої хвилі масової української еміграції, які значною мірою оселилися саме в країнах Центрально-Східної Європи. Ця категорія дітей потрапила до таборів внаслідок переселення, наприклад з Чехословаччини, Польщі, оскільки в результаті війни ці країни опинилися під радянською окупацією. Про шлях біженця із Братислави до Німеччини згадувала О. Соколик, яка в березні 1945 р. втікала з родиною: «По дорозі нужда, бомбардування, втікачі, авта, вози, голодне і обдерте німецьке військо, поміж ними багато калік, поранених... Ночували в стодолах, на дворі, на возі...» [1, арк. 1].

До другої категорії належать діти, що разом з родинами тікали з українських земель у зв'язку зі зміною лінії фронту при відступі німців. Їх родини через політичні причини (напр., страх радянської окупації, пам'ять про радянізацію Галичини 1939–1941 рр., політична та громадська діяльність у

рах для переміщених осіб в Західній Німеччині, а сам Дмитро Нитченко написав спомини «Від Зінькова до Мельборну: Із хроніки мого життя» (Мельборн: «Байда», 1990).

² Зауважимо, В. Мудрий не вказує точно вікову групу цієї категорії таборян.

³ У цьому випадку автор чітко зазначає, що до категорії «діти і молодь» зараховує осіб до 15 років.

роки окупації та ін.) змушені були подолати важкий шлях на завершальному етапі війни та в товарних вагонах чи возах, проїжджаючи через Польщу, Чехословаччину, дістатися до Австрії та Німеччини. На початку втечі значна частина родин розглядала цей процес як тимчасове явище і навіть не уявляла, що втратить зв'язок з Україною майже на півстоліття [32, с. 27]. Так, 22 липня 1944 р. 9-річна дівчинка зі Стрия Лариса Залеська разом з родиною покинули рідний дім, маючи на збори 15 хвилин. Пізніше у своїх споминах вона опише складнощі цього шляху, який почався з того моменту, коли її батьки «захопили валізи і наплечники, повкидали туди альбоми з фотографіями, документи та кілька книжок. Але рівночасно ненароком вони взяли такі неконечні речі, як шлюбні вітання, що вони дістали ще 1924 р.!» [19, с. 88]. Родинні фотоальбоми часто фігурують серед речей українських біженців. Вони були пам'яттю про щасливе життя, про родичів, про рідну землю. Ляриса Палідвор-Зелик, яка теж з батьками та сестрою Наталею у 1944 р. покине Станіслав і протягом 1944–1949 рр. пройде шлях дитини-біженця, напише у своїх споминах: «Ці старі знімки були нашим найбільшим скарбом: вони з нами перейшли втечу і табори переселенців, перепливли океан...» [32, с. 31]. Вже на цьому етапі діти отримували психологічну травму пов'язану із втратою дому, рідної землі, безпеки та звичного оточення. Пізніше, у 1948 р., вже 13 літня Л. Залеська, буде описувати 22 липня 1944 р. як найсумніший день свого життя під час написання шкільного твору в таборі Райнгардт Казерне (Новий Ульм) [19, с. 89–90].

Ці дві категорії дітей вже в дорозі вчилися виживати. Скрині, валізи чи клунки служили ліжками і кріслами, вози, стодоли, ліси, канави – місцями відпочинку, а бомбардування – постійними супутниками. Найгостріше стояло питання із їжею, задля здобуття якої на коротких зупинках сім'ї діяли як організована група, де кожен мав своє завдання, в т.ч. і діти (збирали каміння, дерев'яні гілки, щоб побудувати та розігріти польову піч) [19, с. 90]. У дорозі дітлахи часто стерегли речі, допоки дорослі вирішували нагальні справи виживання. Для маленьких членів родини це було справжнє випробування та чергова психологічна травма, пов'язана із перебуванням в незнайомому місці та страхом більше ніколи не побачити своїх батьків. Наталія Палідвор-Соневецька, яка разом із родиною 10-річною покидала рідний край, згадує: «А вже як часто родичі лишали Лялю і мене пильнувати наші клунки, а самі йшли залагоджувати справи – то був терор» [2, арк. 2]. Іноді під час цих коротких зупинок сім'ї розділялися назавжди. Так, у споминах Л. Залеська подає історію сім'ї Солтисів зі Стрия, коли голова родини вибіг з потягу без документів та грошей, щоб набрати води, а потяг несподівано рушив і в ньому залишилися дружина та двоє дітей [19, с. 91]. Цей випадок не був поодиноким серед українських біженців, коли діти втрачали когось з батьків, а батьки – дітей. Комусь доводилося розлучатися назавжди, хтось воз'єднувався, віднаходячи родичів. Роз'єднані сім'ї – одна з гострих соціальних проблем, яка постала внаслідок війни і яку надалі також болюче відчували українські біженці.

До третьої категорії належать діти, що були вивезені під час війни на примусові роботи або народилися в трудових таборах Німеччини. До листопада 1943 р. нижня вікова межа вивезених на примусові роботи становила 14 років та передбачала не більше чотирьох годин праці. Проте дослідники відзначають часті випадки відсутності реєстрації дітей віком до 12 років [14, с. 54]. З листопада 1943 р. цей вік офіційно понизили до 10 років [14, с. 54], а на практиці ще з 1943 р. вивозили разом з родинами дітей, молодших ніж 10 років [33, с. 71]. Українська дослідниця Т. Пастушенко зазначає, що тільки вивезених з Київської області (не враховуючи самого Києва) дітей було досить багато [33, с. 89] та наводить орієнтовні дані згідно інформації відділу репатріації при Раді міністрів УРСР про 2169 дітей, водночас відзначає, що в документі не уточнювалося, громадяни якого віку підпадали під категорію «діти» [33, с. 90]. Страх за дітей-підлітків іноді змушував цілими родинами від'їздити на примусові роботи. Так, родина Алли Легкої-Герець покинула Гадяч у 1943 р., дівчинці було лише п'ять. Разом із батьками та старшою сестрою Галиною, вони опинилися у трудовому таборі, де усі працювали, а Аллу разом із іншими маленькими дітьми доглядала жінка з немовлям [24, с. 381]. У трудовому таборі маленька дівчинка забула українську мову та переживала страшні бомбардування.

У Німеччині дітей-примусових робітників називали осткіндери. Вони виконували не лише важку фізичну роботу, погано харчувалися, проживали у складних умовах, але іноді мусили виконувати далеко недитячі завдання. Наприклад, після бомбардування німецьких міст розчищали руїни, збирали мертві тіла [48, р. 90]. Отже, якщо фізичні наслідки для розвитку цих дітей можна було спостерігати майже відразу, то складно назагал визначити рівень психологічних проблем, що були пов'язані з

цим травматичним досвідом війни. Зауважимо, що більшість українських родин та дітей переміщених як примусових робітників під час війни, було репатрійовано в УРСР, але частина змогла цього уникнути та проживала у таборах для біженців як родина Алли Легкої-Герець.

До четвертої категорії належать українські діти, народжені впродовж другої половини 1940-х рр. – на початку 1950-х рр., тобто в перші повоєнні роки в таборах для переміщених осіб та біженців. Статистичних відомостей щодо точної кількості новонароджених українців в післявоєнній Німеччині до сьогодні не маємо. Наявні деякі дослідження, які базовані на прикладі окремих таборів, лише загально свідчать про зростання рівня народжуваності серед української громади в перші післявоєнні роки. Так, відомий вчений В. Кубійович, на основі опрацювання матеріалів з табору Міттенвальд, прийшов до висновку, що там проживала велика кількість дітей у віці 0-3 років, а старших дітей було менше [23, с. 15]. У 1948 р. зафіксоване різке зростання кількості дітей до п'яти років (близько 15% від усієї еміграції) [23, с. 17].

У перші роки існування таборів відбувався т.зв. весільний бум, коли одинокі українці, які молодими були вивезені на примусові роботи до Німеччини, прагнули повернутися до нормального життя, створити родину. У новостворених сім'ях народжувалися діти. В. Кубійович прийшов до висновку, що близько третини дітей народили саме молоді жінки у віці 20-24 роки [23, с. 24]. І. Базилевич пише про те, що особливо напружено працювали акушери у таборах навесні 1946 р. [10, с. 28]. У таборі Ельванген станом на 1946 р. щомісячно народжувалося 25-28 немовлят [18, с. 13]. Іноді діти народжувалися в родині один за одним. Так, у родині Підгородецьких 1946 р. народився хлопчик Зенон, а 1947 р. – дівчинка Стефанія [5]. Зважаючи на складні соціально-економічні та таборові умови гостро стояло питання з повноцінним харчуванням, одягом і речами для немовлят, холодними приміщеннями (часто з протягами та цементними долівками) та великим скупченням людей. Іноді ці житлові умови взагалі були непридатні для дорослих, що вже говорити про малих дітей. У. Самчук, який разом із дружиною Тетяною пройшов шлях біженця та мешканця табору писав: «Дош [...]. Тече зі стелі і нам просто на постіль. Грибки по стінах знов ожили і зазеленіли. Тісно, плаче дитина, [...]. Шкода молодих батьків з їх маленькою дитиною» [40, с. 76].

Значна частина народжених у таборах дітей мало пам'ятає цей період свого життя, зважаючи на вік. У когось закарбувалися в пам'яті окремі фрагменти найбільш щасливих чи травматичних моментів. Однак, перші роки життя проведені в таборах для біженців мали наслідком проблеми з фізичним здоров'ям, оскільки відчувалася нестача натуральної збалансованої їжі, яка необхідна для повноцінного дитячого розвитку. Через погане харчування матері не мали достатньо молока, щоб годувати немовлят. У таборах чітко встановлювалися норми харчування для дітей різного віку, але дитяче харчування складалося з одноманітних «спорошкованих» продуктів, напр., молока. Так, відома сьогодні українська канадська дослідниця фольклору Наталя Кононенко, родина якої походила з Харкова, народилася в таборі Корнберг, а згодом проживала приватно на квартирі у Мюнхені, зазначає: «З фізичного погляду було дуже скрутно, не було достатньо їжі. Тому, в мене криві пальці, криві ноги, крива спина, і багато проблем зі здоров'ям, які почалися саме тоді. [...] я така дрібненька, бо не було нічого їсти взагалі, коли формувався мій організм» [29].

За віковим критерієм серед дітей-біженців можна виділити: немовлят, дошкільнят, дітей шкільного віку, юнацтво. В. Кубійович вважав, що чисельно переважали малюки до 3 років, тобто народжені після завершення війни. Так, в американській зоні окупації на 100 дітей у віці 0-3 років припадало ледве 35 «маленьких Ді-Пі» віком від 4 до 6 років, а в англійській зоні навіть менше – до 21 [23, с. 15]. У 1948 р. спостерігаємо збільшення числа дітей до 5 років (з 6,2% до 15,2%) [26, с. 121]. Вікова категорія від 5 до 14 років була значно менша і дослідники пояснювали це тим, що по-перше, відбулося зниження народжуваності під час війни, а по-друге, що до Німеччини та Австрії втекли порівняно менша кількість повних родин з дітьми, що були народжені до війни. Так, 1947 р. у таборі Ельванген проживало 619 дітей. Серед них найчисельнішу групу представляли «маленькі Ді-Пі» до 6 років – 378 осіб, а відповідно від 6 до 14 – 128 осіб, від 14 до 20 р. – 113 осіб [30, с. 18]. Подібна тенденція зберігалася і в інших українських осередках післявоєнної Німеччини (див. Таб.1.)

На прикладі наведених відомостей, крім зазначеної тенденції зростання народжуваності після війни, бачимо ще й те, що зменшується група дітей старшого шкільного та юнацького віку. Ймовірно, це пов'язано з тим, що після початку масової хвилі переселень в країни постійного проживання, країна-реципієнт була зацікавлена в першу чергу у молодих, здорових, самотніх працівниках.

Таблиця 1.

Динаміка кількості українських дітей різних вікових категорій у Франкфурті-на-Майні (1948–1953)
[3; 4]

Вік дітей	1948		1953	
	хлопчики	дівчатка	хлопчики	дівчатка
0-3	8	17	4	3
3-6	2	5	29	14
6-12	1	9	5	1
12-18	3	6	-	-

Родини з маленькими дітьми, вдови з дітьми, самотні матері з позашлюбними дітьми, діти-інваліди, діти, хворі на туберкульоз, а також хворі, літні люди належали до т.зв. твердого ядра або «залишенців» [8, арк. 2]. Вони могли емігрувати у випадку одержання необхідних документів від близьких родичів, які підтверджували, що могли б забезпечити їх утримання. Тому частина українських родин із малими або хворими дітьми, дітьми-інвалідами, вдови з сиротами, як і літні люди, змушені були залишитися в зруйнованій війною Німеччині. Після ліквідації таборів становище цих українських родин значно погіршилося. Так, діти-«залишенці» до 16 років отримували по 20 ДМ (дойчмарок), старші 16 років – 25 ДМ, самотні дорослі – 42 ДМ, сім'я – (чоловік – 37, а дружина – 28 ДМ) [9, арк. 2].

У повоєнній Західній Німеччині проживали діти-біженці різних соціальних груп української громади: політичних, громадських, релігійних діячів, інтелігенції, робітників та селян. Найменш захищеними соціальними категоріями були напівсироти, сироти, діти-інваліди, позашлюбні діти, важкохворі діти. Війна та її наслідки призвели до появи великої кількості неповних сімей, а відповідно поширеним післявоєнним явищем було сирітство та напівсирітство. Дітей-напівсиріт та сиріт підтримували міжнародні та українські допомогіві організації, що надавали харчі, одяг, грошові виплати та дбали про їх переселення на постійне місце проживання. У 1946 р. ОУЖ надіслало до Союзу українок Америки (далі – СУА) списки 114 українських сиріт та 209 напівсиріт [15, с. 28] з метою збирання допомоги та подальшого влаштування дітей. У таборах під проводом ЦПУЕН, ОУЖ та Санітарно-Харитативної Служби (далі – СХС) було створено спеціальний фонд «Матері та дитини», який займався збіркою коштів для підтримки цієї категорії українських емігрантів. Так, станом на 1948 р. на території британської зони Німеччини зафіксовано 224 вдови, 61 сирота та 245 напівсиріт [21, с. 7]. До грошової реформи в Німеччині (1948 р.) ці категорії таборових мешканців отримували грошову допомогу від СХС: вдови – 50 рейхсмарок, напівсироти – 20, сироти – 30 [21, с. 8], а також допомогу харчами та одягом. Проте вона була мізерною, зважаючи на кількісне співвідношення між потребуєчими та засобами забезпечення. Так, для сиріт британської зони 1948 р. СХС з одягу видала 11 шт. білизни, 3 плащі/пальто, іншого одягу – 22 шт. [21, с. 8].

Напівсироти ще мали когось із близьких родичів і залишалися в українських родин, які гуртом намагалися виховувати малечу. Так, Катерина Василів-Сидоренко, яка 1946 р. проживала в таборі Новий Ульм та була ученицею 8-го класу гімназії бавилася та доглядала за маленьким Олегом Кандибою, що залишився напівсиротою. Його мати Калина Кандиба навчалася в Мюнхені, а під час її відсутності онука доглядали бабуся та дідусь Білецькі. На їх прохання Катерині доводилося не раз доглядати за хлопчиком [12, с. 129]. Окрім родичів та знайомих, за молодшими доглядали старші діти, які були допомогою та опорою для своїх матерів чи самотніх батьків у важких повоєнних обставинах в чужій країні. Це змушувало старших дітей швидше дорослішати і нести відповідальність за свою родину. Надія Процків, яка мала лише маму та двох братів, після занять у таборівій школі працювала, висаджуючи дерева в німецьких лісах. Вона мала заробляти гроші і хоч якось допомагати забезпечувати родину, адже її батько загинув у грудні 1943 р. [44].

Загалом таборянам, в т.ч. матерям та дітям, допомагали міжнародні організації – УНПРА, ІРО, Міжнародний Червоний Хрест, Світова Католицька Допомога Акція. Масштабні заходи з допомоги (напр., «Брат – братові», «Діти – дітям») влаштовували українські закордонні організації (Злучений Український Американський Допомогівий Комітет (ЗУАДК), Канадський Допомогівий Фонд, Український Католицький Допомогівий Комітет, СУА, Комітет Українців Канади) й церкви діаспори (Українська Автокефальна Православна Церква Канади та ін.). Крім того, українська повоєнна еміграція була досить добре самоорганізована і створила допомогіві українські організації,

які функціонували завдяки підтримці громади, члени якої сплачували т.зв. національну вкладку. Зокрема, дітей, хворих, інвалідів, літніх людей підтримували Український Допомоговий Комітет ЦПУЕН, СХС. Досить активно матерям та дітям в таборах допомагали українські жіночі організації, що з'явилися в Німеччині – ОУЖ та Австрії – Союз Українок Європи (СУЕ).

Найменш захищену категорію дітей становили сироти, які вважалися біженцями, а не переміщеними особами [35, с. 32]. Офіційно вони не підлягали репатріації до СРСР, проте на практиці цей принцип не завжди дотримувався. Так, у будинку для сиріт у Пріні (Баварія) перебувало 40 українських дітей, переважно старшого віку, котрі отримували допомогу від ЗУАДК (харчові пакети, подарунки до свята Миколая). З українськими сиротами у цьому притулку працював також вчитель та священник, який щотижня приїжджав із табору в Розенгаймі [16, с. 27]. Ці українські сироти з дитячого будинку в Пріні були репатрійовані, попри спроби українських організацій протестувати щодо цього перед американською окупаційною адміністрацією [31, с. 26]. Частина українських сиріт проживала у дитячих будинках. У квітні 1946 р. УНРПА створила шість притулків для дітей-біженців та переміщених осіб на території американської зони Німеччини, 14 – в британській та п'ять – у французькій [48, р. 99]. Працівники УНРПА у співпраці з таборовими управами складали списки сиріт, займалися розшуком батьків чи родичів, репатріацією малечі чи сприяли усиновленню, а з 1947 р. сиротами опікувалася ІРО. Від 15 листопада 1948 р. зареєстровані в ІРО сироти проживали в дитячому будинку у Бад Айблінг (Баварія). Їх загальна кількість становила 250 осіб, із них 45 – українці) [20, с. 27]. У зв'язку з досягненням повноліття вони переселялися до таборів і згодом виїжджали в країни постійного проживання. Важливу роль у переселенні сиріт відігравали як допомогові організації, так і окремі особи. Так, серед українських діячів питаннями переселення та адаптації сиріт у США займався владика Амброзій Сенишин, який очолював Український Католицький Допомоговий Комітет [31, с. 26].

Інша частина сиріт проживала у таборах під наглядом опікунів, якими часто ставали родичі чи знайомі. У таборах станом на 1946 р. опинилося 700 українських сиріт [17, с. 4]. Не лише доросла громада відчувала свою відповідальність перед сиротами, а й самі діти були свідомі того, що серед них є ті, хто не має батьків та рідних і намагалися допомагати, підтримувати їх словом та добрим вчинком. Так, Л. Залеська згадує, що у її класі було три Юрії, а на день Св. Юра (6 травня), усі дівчата з класу завжди збирали незабудки і дарували лише одному, тому що він не мав батьків, тільки старшу сестру та тітку [19, с. 164–165]. У споминах Л. Богуславець зафіксоване подібне сприйняття: «Я співчувала Марійці, ділилася з нею їжею і допомагала. Вона була сирота, жила з тіткою, тітчином маленьким сином і тітчиною матер'ю» [11, с. 252]. Не завжди спроби опікунства закінчувалися щасливо і деяким дітям-сиротам доводилося повертатися у дитячі будинки. Так, 23 липня 1950 р. комісія ІРО розглядала справу української дівчинки, яку опікували прийомні батьки, допоки вони не вирішили емігрувати до Австралії. Дитина не відповідала медичним вимогам, оскільки піддавалася епілептичним нападам, тому сім'я відмовилася від неї і віддала дівчинку до дитячого будинку під опіку ІРО [41, р. 163].

Ще однією мало захищеною категорією біженців були інваліди, в т.ч. діти з обмеженими фізичними чи психологічними можливостями. Вони потребували спеціального догляду та відповідних умов проживання, які важко було забезпечити в таборових умовах, але навіть після початку хвилі масового переселення в країни постійного проживання, у родин із такими дітьми практично не було шансів на виїзд, зважаючи на міграційну політику ІРО та західних держав. Страх, що з'являвся у зв'язку з можливістю закриття таборів для біженців, який поширився у 1948 р. і був майже повністю реалізований в 1952 р., змусив багато сімей стати перед страшною дилемою: або залишатися з дітьми-інвалідами в зруйнованій повоєнній Німеччині (зауважимо, що після ліквідації таборів, ці родини мали утримуватися за рахунок німецької держави, яка була досить слабкою після війни, тому сім'ї лишалися приреченими на злидні), або ж віддати своїх дітей до спеціальних притулків в Німеччині, Австрії, Італії, Бельгії та отримати дозвіл на еміграцію. Варто зауважити, що подібний вибір стосувався і долі літніх людей, тому іноді й дітям доводилося приймати складні рішення та залишати батьків. Австралійська дослідниця Рут Балінт (Ruth Balint) вважає, що така міграційна політика не відповідала задекларованій гуманітарній політиці повоєнної Європи з її проектами відновлення сім'ї [41, р. 151]. Варто зазначити, що на відміну від сучасної закордонної історіографії, яка піднімає цю проблему і трактує її в контексті безпрецедентного явища поділу та втрати сім'ї під час та після Дру-

гої світової війни [45; 46], цей травматичний досвід українських біженців після Другої світової війни в Західній Німеччині та Австрії залишається в українській історіографії взагалі не дослідженим.

Р. Балінт наголошує, що однією з проблем для дослідників цієї делікатної теми є те, що важко встановити, які саме психологічні чи фізичні вади мали ці діти, адже у документах ІРО вони фіксувалися досить загальними термінами, такими як «німецький», «дефектний», «відсталый», «ідіот» [41, р. 159]. Дослідниця зазначає, що вони могли охоплювати широкий спектр захворювань як вроджених, так і набутих внаслідок війни. Як зазначає науковиця, з початком закриття таборів наприкінці 1949 р. збільшувався тиск на сім'ї біженців з пропозицією відмовитися від дитини-інваліда, щоб решта членів родини могли емігрувати. Серед досвіду різних мігрантів, Р. Балінт наводить приклад української родини Бойко, яка мала трьох дітей і отримала пропозицію еміграції до США. Молодша дочка Леся описана у документах ІРО як «психічно відстала», тому родина не могла переселитися. Батько Нестор під час співбесіди з працівником ІРО відмовлявся залишити дитину і родина сподівалася, що Леся зможе відвідувати школу. І все ж у квітні 1951 р. сім'я погодилася переселити Лесю в Бельгію (тут створювалися притулки для дітей-інвалідів), адже почуття відповідальності перед двома старшими дітьми змусило батьків погодитися на розлучення з молодшою та віддати її у притулок. Проте за кілька місяців після згоди відправити Лесю до Бельгії, її батько помер, так і не отримавши пропозиції про переселення [41, р. 162]. Цей випадок яскраво ілюструє, яке напруження існувало в родинах, що мали дітей з обмеженими можливостями. Водночас, навіть не такі серйозні медичні показання могли бути перепорою до виїзду і причиною до поділу сім'ї. Так, до «твердого ядра» належали також хворі на туберкульоз як дорослі, так і діти.

Українська дослідниця О. Подобед зазначає, що однією з новацій української родини в таборах для біженців було поширення досвіду цивільних шлюбів, народженні в якому діти вважалися «незаконними» [34, с. 39]. Крім того, в таборах проживали матері-одиначки, які зафіксовані в документах як «дівчата з дітьми». Ось ці «дівчата з дітьми» також входили до категорії т.зв. твердого ядра або «залишенців». Наприклад, у французькій зоні окупації Західної Німеччини станом на 1950 р. серед української громади зафіксовано 283 «дівчини з дітьми» [8, арк. 2]. На проблему позашлюбних дітей та «дівчат з дітьми» звернула увагу в одній зі своїх промов 1948 р. голова ОУЖ Ірина Павликовська, яка наголошувала, що «ті жінки, рятуючи себе, щоби виїхати на працю – кидають своїх дітей або їх дарують» [36, с. 3]. Іноді через складні життєві обставини або страх осуду такі матері віддавали своїх дітей, але підтримка громади могла сприяти поверненню дитини. Так, очільниця делегатури ОУЖ у Регенсбурзі Марія Голуб описала випадок, що стався у їх таборі. Зокрема, одна молода дівчина, що працювала у німців, народила дитину, але через сором та страх осуду віддала немовля своїм господарям. Проте, поселившись до українського табору в Регенсбурзі, серед своїх людей дівчина з допомогою управи табору, ОУЖ, Осипа Любчака⁴ та Володимира Кліща⁵ повернула дитину, а згодом виїхала з сином Павликом до США [13, с. 422]. Загалом, українська громада намагалася значну увагу приділяти опіці найменш захищених категорій дітей. Одним із важливих завдань було збереження національної ідентичності маленьких українців (особливо сиріт чи важко хворих дітей, оскільки вони жили в дитячих притулках чи санаторіях і часто досить швидко в іноетнічному та іншомовному середовищі забували мову), тому всіляко сприяли їх залученню в орбіту українського життя і стимулювали до усиновлення українські родини США, Канади. Зокрема, заохочували спілкування між дітьми-біженцями та дітьми українських емігрантів у США та Канаді (через організацію дитячого листування). Членкині жіночих організацій відвідували самотніх учнів і запрошували їх погостювати у їх родинах, щоб у дітей було відчуття, що про них хтось дбає.

Отже, українські діти-біженці та переміщені особи наприкінці Другої світової війни були війною вирвані зі звичних умов життя і до моменту потрапляння в табір для переселенців пережили низку травм та стресів: бомбардування, переховування, переслідування, загрози розстрілів, жебракування, перебування в німецьких таборах, приниження, дезінфекцію тощо. Навесні 1945 р. перед ними та їх родинами постали нові виклики: виживання в умовах зруйнованої Німеччини, пошук притулку, страх репатріації, непрості таборові умови для розвитку та виховання дітей, хвороби та проблеми переселення. Звісно, що не усі діти в силу віку усвідомлювали ці складнощі, так як дорослі мешканці таборів для біженців, які були більш напружені та налякані невідомим майбутнім. Діти, що прожи-

⁴ Керівник гінекологічного відділу лікарні для біженців в Регенсбурзі [25].

⁵ Секретар Обласного представництва української еміграції і допомоговий референт станиці Санітарно-Харитативної Служби [13, с. 421].

вали в таборах для біженців мали різні сценарії потрапляння до таборів. Частина з них була безпосередніми жертвами війни, які потрапили до Ді-Пі таборів як переміщені особи або біженці, інші – тут народжені. Останні, хоч і не пережили безпосередніх воєнних жахів, але були тим поколінням, що глибоко відчуло наслідки війни: розруху, голод, хаос, боротьбу за життя та здоров'я. У таборових умовах опинилися діти, що походили із різних соціальних груп українського суспільства. Найменш захищеними категоріями були діти сироти, діти-інваліди, позашлюбні діти. Саме вони входили до т.зв. твердого ядра, мали менше шансів на переселення, а частині з них довелося в післявоєнний час пережити розлуку з найріднішими людьми. Важливу роль у матеріальній підтримці українських дітей-біженців відігравали міжнародні та українські допомогіві організації, які надсилали найнеобхідніші речі (продукти харчування, одяг, взуття, медикаменти тощо), організували акції допомоги та підтримки, сприяли в процесі переселення дітей-біженців в країни постійного проживання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія». Ф. «О. та Я. Соколик». Регенсбург табір Ді-Пі 1945–49. «Україна в мініатюрі» (спомини Оксани Соколик). 12 арк. [машинопис].
2. Архів НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія». Ф. «Наталія Палідвор-Соневицька». Друга Світова Війна і ДП Табір в Байройті очима підлітка і юначки (спомини Наталії Палідвор-Соневицької). 6 арк. [машинопис].
3. Архів Українського Вільного Університету (далі – Архів УВУ). Тека «Франкфурт-на-Майні». Місячний статистичний звіт ЦПУЕН (червень 1953 року) [22.VII.53]. 2 арк. [машинопис].
4. Архів УВУ. Тека «Франкфурт-на-Майні». Статистичний звіт за листопад-грудень 1948 року (10.11.1948). 3 арк. [машинопис].
5. Архів УВУ. Тека «Франкфурт-на-Майні». Списки українців – мешканців осередку 21.07.1947–30.06.1948. Список дітей в Франкфурті на Майні. Допомога дітям з Америки [б.д.]. 1 арк. [рукопис].
6. Архів УВУ. Тека «Франкфурт-на-Майні». Списки українців – мешканців осередку 21.07.1947–30.06.1948. Список дітей від 0-14 років життя на одержання 200 гр. трану [б.д.]. 1 арк. [рукопис].
7. Архів УВУ. Тека «Франкфурт-на-Майні». Списки українців – мешканців осередку 21.07.1947–30.06.1948. Список дітей від 0-14 на одержання смальцю і цукру [б.д.]. 1 арк. [рукопис].
8. Архів УВУ. Тека «ОУЖ». Обіжник Краєвого Представництва Української Еміграції на французьку зону. Равенсбург, 1950. Ч. 2 (4 квітня 1950 року). 4 арк. [машинопис].
9. Архів УВУ. Тека «ОУЖ». Обіжник Краєвого Представництва Української Еміграції на французьку зону. Равенсбург, 1950. Ч. 3 (27 липня 1950 року) 6 арк. [машинопис].
10. Базилевич І. Спостереження таборового лікаря. *Сьогочасне й минуле*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Ч. 1–2. С. 27–31.
11. Богуславець Л. Судженого й конем не об'їдеш. Київ, 2016. 280 с.
12. Василів-Сидоренко К. З відстані 60 літ... *Альманах УНС*. Парсиппан, Нью-Джерсі: Видавництво «Свобода», 2008. Р. 98. С. 126–133.
13. Голуб М. Делегатура ОУЖ в Регенсбурзі. Регенсбург. Статті. Спогади. *Документи. До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 420–423.
14. Грінченко Г. Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-остарбайтерів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2009. № 871. С. 52–74.
15. *Громадянка*. 1946. Ч. 2. С. 28.
16. Допомога сиротам. *Звідомлення Злученого Українського Американського Допомогового комітету. З діяльності в Західній Європі за 1948 рік*. Мюнхен, 1949. С. 27.
17. Др. В. Галан про скитальців. *Наше життя*. 1946. Р. III. Ч. 9. С. 4.
18. Д-р. Т-ук. Шпитальництво й медична допомога в таборі Ельванген. *Один рік в таборі Ельванген 1946–1947*. Ельванген, 1947. С. 13–16.
19. Залеська Онишкевич Л. Бомби, границі і два праві черевички. Друга світова війна очима дитини-біженця. Львів: Літопис, 2018. 260 с.
20. Звідомлення Злученого Українського Американського Допомогового комітету. З діяльності в Західній Європі за 1948 рік. Мюнхен, 1949. 36 с.
21. Звіт з діяльності Крайового Представництва Української Санітарно-Харитативної Служби на британську зону Німеччини за 1948. 22 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23464/file.pdf> (дата звернення: 25.09.2020).
22. Конвенція ООН про права дитини. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/3719/convention_small_final.pdf (дата звернення: 10.10.2020).
23. Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції (на прикладі таборів у Міттенвальді). *Сьогочасне й минуле*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Ч. 1–2. С. 14–27.
24. Легка-Герещ А. Мій рід і моє дитинство. *Герещ М. У світ широкий з Україною в серці*. Київ: Смолоскип, 2018. С. 363–398.
25. Любчак Осип. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=59864 (дата звернення: 30.09.2020).

26. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Беляя, 1985. Т. 1: Роки 1945–1951. 429 с.
27. Міттенвальд 1946–1951 / ред. ком. П. Рогатинський, О. Бучацький, О. Дужий та ін. Warren, Michigan, 2001. 752 с.
28. Мудрий В. Українська еміграція в Європі. *Ювілейний календар-альманах Українського Народного Союзу на звичайний рік 1949*. Джерзі Сіті, 1949. С. 107–123.
29. Наталія Кононенко: «Фольклор – це спосіб осмислення травматичного досвіду, перетворення жахів в мистецтво» [інтерв'ю з Устиною Стефанчук]. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/jitterpis-istory/natalka-kononenko> (дата звернення: 20.09.2020).
30. Один рік в таборі Ельванген 1946–1947. Ельванген, 1947. 80 с.
31. Павликовська І. Об'єднання українських жінок на еміграції у Німеччині (1945–1950). *35 років Об'єднання українських жінок у Німеччині, 1945–1980*. Мюнхен: ОУЖ, 1980. С. 13–41.
32. Палідвор-Зелик Л. Тисяча доріг – тисяча стежин. Спомини. Нью Йорк, 2020. 68 с.
33. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ, 2009. 282 с.
34. Подобєд О. Українська родина у повоєнній Німеччині: традиція і новаторство. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2016. Svazek 2.3 vydání. S. 38–45. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2016/ephd_2016_2_3/07.pdf (дата звернення: 12.09.2020).
35. Подобєд О.А. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2018. 549 с.
36. Промова голови ОУЖ п. Ірени Павликовської. *Громадянка*. 1948. № 7–8. С. 3.
37. Рибачок І. Основні напрями діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції (1945–1950). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 47–55.
38. Рибачок І. Журнал «Громадянка» як джерело до вивчення діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 132–138.
39. Розпорядки УНРРА. *Вісник Оселі*. Регенсбург. Р. І. Ч. 19. 17 червня 1947 р. С. 2.
40. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег, 1979. 354 с.
41. Balint R. Children Left Behind: Family, Refugees and Immigration in Postwar Europe. *History Workshop Journal*. 2016. Vol. 82. Issue 1. Pp. 151–172.
42. Lalande J. «Building a Home Abroad» – A Comparative Study of Ukrainian Migration, Immigration Policy and Diaspora Formation in Canada and Germany after the Second World War. Toronto, 2006. 458 p.
43. Markus D. Education in the DP camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Edmonton: CIUS, 1992. Pp. 185–200.
44. Nadia Prockiw. URL: https://www.facebook.com/groups/DPLife/?multi_permaLinks=3799863773380137%2C3799795746720273%2C3799681070065074%2C3796859043680610%2C3796684880364693¬if_id=1606092888257153¬if_t=group_activity&ref=notif (Last accessed: 10.11.2020).
45. Zahra T. Lost Children: Displacement, Family, and Nation in Postwar Europe. *Journal of Modern History*. 2009. Vol. 81. № 1. Pp. 45–86.
46. Zahra T. The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II. Cambridge; London, 2011. 320 p.
47. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton: CIUS, 1992. 518 p.
48. Wyman M. DP Europe's Displaced Persons, 1945–1951. Philadelphia; London; Toronto, 1989. 257 p.
49. Unicef. URL: <https://www.unicef.org/> (Last accessed: 14.09.2020).

References

1. Arkhiv NDTs «Instytut doslidzhen ukrainskoi diaspori imeni profesora Liubomyra Vynara» Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». F. «O. ta Ya. Sokolyky». Regensburg tabir Di-Pi 1945–49. «Ukraina v miniiatyrі» (spomyny Oksany Sokolyk). 12 ark. [mashynopys].
2. Arkhiv NDTs «Instytut doslidzhen ukrainskoi diaspori imeni profesora Liubomyra Vynara» Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». F. «Nataliia Palidvor-Sonevytska». Druha Svitova Viina i DP Tabir v Bairoiti ochyma pidlitka i yunachky (spomyny Natalii Palidvor-Sonevytskoi). 6 ark. [mashynopys].
3. Arkhiv Ukrainskoho Vilnoho Universytetu (dali – Arkhiv UVU). Teka «Frankfurt-na-Maini». Misiachnyi statystychnyi zvit TsPUEN (cherven 1953 roku) [22.VII.53]. 2 ark. [mashynopys].
4. Arkhiv UVU. Teka «Frankfurt-na-Maini». Statystychnyi zvit za lystopad-hruden 1948 roku (10.11.1948). 3 ark. [mashynopys].
5. Arkhiv UVU. Teka «Frankfurt-na-Maini». Spysky ukrainsiv – meshkantsiv oseredku 21.07.1947–30.06.1948. Spysok ditei v Frankfurti na Maini. Dopomoha dity ditiam z Ameryky [b.d.]. 1 ark. [rukopys].
6. Arkhiv UVU. Teka «Frankfurt-na-Maini». Spysky ukrainsiv – meshkantsiv oseredku 21.07.1947–30.06.1948. Spysok ditei vid 0-14 rokiv zhyttia na oderzhannia 200 hr. tranu [b.d.]. 1 ark. [rukopys].
7. Arkhiv UVU. Teka «Frankfurt-na-Maini». Spysky ukrainsiv – meshkantsiv oseredku 21.07.1947–30.06.1948. Spysok ditei vid 0-14 na oderzhannia smaltsiu i tsukru [b.d.]. 1 ark. [rukopys].
8. Arkhiv UVU. Teka «OUZh». Obizhnyk Kraievoho Predstavnytstva Ukrainskoi Emihratsii na frantsuzku zonu. Ravensburg, 1950. Ch. 2 (4 kvitnia 1950 roku). 4 ark. [mashynopys].
9. Arkhiv UVU. Teka «OUZh». Obizhnyk Kraievoho Predstavnytstva Ukrainskoi Emihratsii na frantsuzku zonu. Ravensburg, 1950. Ch. 3 (27 lypnia 1950 roku) 6 ark. [mashynopys].
10. Bazylevych I. Sposterezhennia taborovoho likaria. *Sohochasne i mynule*. Miunkhen; Niu-York, 1949. Ch. 1–2. S. 27–31.
11. Bohuslavets L. Sudzhenoho y konem ne obidesh. Kyiv, 2016. 280 s.

12. Vasylyv-Sydorenko K. Z vidstani 60 lit... *Almanakh UNS*. Parsyppan, Niu-Dzhersi: Vydavnytstvo «Svoboda», 2008. R. 98. S. 126–133.
13. Holub M. Delehatura OUZh v Regensburzi. *Regensburg. Statti. Spohady. Dokumenty. Do istorii ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni pislia Druhoi svitovoi viiny*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1985. S. 420–423.
14. Hrinchenko H. Prymusova pratsia v natsystskii Nimechchyni v usnykh istoriiakh kolyshnykh ditei-ostarbaiteriv. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. 2009. № 871. S. 52–74.
15. *Hromadianka*. 1946. Ch. 2. S. 28.
16. Dopomoha syrotam. *Zvidomlennia Zluchenooho Ukrainskoho Amerykanskoho Dopomohovoho komitetu. Z diialnosti v Zakhidnii Evropi za 1948 rik*. Miunkhen, 1949. S. 27.
17. Dr. V. Halan pro skytalsiv. *Nashe zhyttia*. 1946. R. III. Ch. 9. S. 4.
18. D-r. T-uk. Shpytalnytstvo i medychna dopomoha v tabori Elvanhen. *Odyn rik v tabori Elvanhen 1946–1947*. Elvanhen, 1947. S. 13–16.
19. Zaleska Onyshkevych L. Bomby, hranytsi i dva pravi cherevychky. *Druha svitova viina ochyma dytyny-bizhentsia*. Lviv: Litopys, 2018. 260 s.
20. *Zvidomlennia Zluchenooho Ukrainskoho Amerykanskoho Dopomohovoho komitetu. Z diialnosti v Zakhidnii Evropi za 1948 rik*. Miunkhen, 1949. 36 s.
21. Zvit z diialnosti Kraiovoho Predstavnytstva Ukrainskoi Sanitarno-Kharytatyvnoi Sluzhby na brytiisku zonu Nimechchyny za 1948. 22 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23464/file.pdf> (data zvernennia: 25.09.2020).
22. Konventsiiia OON pro prava dytyny. URL: http://www.un.org.ua/images/documents/3719/convention_small_final.pdf (data zvernennia: 10.10.2020).
23. Kubiiiovych V. Z demografichnykh problem ukrainskoi emihratsii (na prykladi taboriv u Mittenvaldi). *Sohochasne i mynule*. Miunkhen; Niu-York, 1949. Ch. 1–2. S. 14–27.
24. Lehka-Herets A. Mii rid i moie dytynstvo. *Herets M. U sviit shyrokyi z Ukrainoiu v sertsii*. Kyiv: Smoloskyp, 2018. S. 363–398.
25. Liubchak Osyp. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=59864 (data zvernennia: 30.09.2020).
26. Maruniak V. *Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini*. Miunkhen: Akademichne vyd-vo d-ra Petra Beleia, 1985. T. 1: Roky 1945–1951. 429 s.
27. Mittenvald 1946–1951 / red. kom. P. Rohatynskiy, O. Buchatskiy, O. Duzhyi ta in. Warren, Michigan, 2001. 752 c.
28. Mudryi V. *Ukrainska emihratsiia v Evropi. Yuvileinyi kalendar-almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu na zvychainyi rik 1949*. Dzherzi Siti, 1949. S. 107–123.
29. Nataliia Kononenko: «Folklor – tse sposib osmyslennia travmatychnoho dosvidu, peretvorennia zhakhiv v mystetstvo» [interviu z Ustynoiu Stefanchuk]. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. URL: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/natalka-kononenko> (data zvernennia: 20.09.2020).
30. *Odyn rik v tabori Elvanhen 1946–1947*. Elvangel, 1947. 80 s.
31. Pavlykovska I. *Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii u Nimechchyni (1945–1950). 35 rokov Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni, 1945–1980*. Miunkhen: OUZh, 1980. S. 13–41.
32. Palidvor-Zielyk L. *Tysiacha dorih – tysiacha stezhyn. Spomyny*. Niu York, 2020. 68 s.
33. Pastushenko T. *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953)*. Kyiv, 2009. 282 s.
34. Podobied O. *Ukrainska rodyna u povoiennii Nimechchyni: tradytsiia i novatorstvo. Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2016. Svazek 2.3 vydání. S. 38–45. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2016/ephd_2016_2_3/07.pdf (data zvernennia: 12.09.2020).
35. Podobied O.A. *Kulturne zhyttia ta povsiakdennia peremishchenykh osib i bizhentsiv z Ukrainy u Zakhidnii Nimechchyni (druha polovyna 1940-kh rr.): dys. ...dok. ist. nauk: 07.00.01*. Cherkasy, 2018. 549 s.
36. Promova holovy OUZh p. Ireny Pavlykovskoi. *Hromadianka*. 1948. № 7–8. S. 3.
37. Rybachok I. *Osnovni napriamy diialnosti Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii (1945–1950). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky*. Ostroh, 2019. Vyp. 28. S. 47–55.
38. Rybachok I. *Zhurnal «Hromadianka» yak dzherelo do vyvchennia diialnosti Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky*. Ostroh, 2019. Vyp. 29. S. 132–138.
39. Rozporiadky UNRRA. *Visnyk Oseli*. Regensburg, R. I. Ch. 19. 17 chervnia 1947 r. S. 2.
40. Samchuk U. *Plianeta Di-Pi. Notatky i lysty*. Vinnipeh, 1979. 354 s.
41. Balint R. *Children Left Behind: Family, Refugees and Immigration in Postwar Europe. History Workshop Journal*. 2016. Vol. 82. Issue 1. Pp. 151–172.
42. Lalande J. «Building a Home Abroad» – A Comparative Study of Ukrainian Migration, Immigration Policy and Diaspora Formation in Canada and Germany after the Second World War. Toronto, 2006. 458 p.
43. Markus D. *Education in the DP camps. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Edmonton: CIUS, 1992. Pp. 185–200.
44. Nadia Prockiwi. URL: https://www.facebook.com/groups/DPLife/?multi_permaLinks=3799863773380137%2C3799795746720273%2C3799681070065074%2C3796859043680610%2C3796684880364693¬if_id=1606092888257153¬if_t=group_activity&ref=notif (Last accessed: 10.11.2020)
45. Zahra T. *Lost Children: Displacement, Family, and Nation in Postwar Europe. Journal of Modern History*. 2009. Vol. 81. № 1. Pp. 45–86.
46. Zahra T. *The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II*. Cambridge; London, 2011. 320 p.
47. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Edmonton: CIUS, 1992. 518 p.
48. Wyman M. *DP Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Philadelphia; London; Toronto, 1989. 257 p.
49. Unicef. URL: <https://www.unicef.org/> (Last accessed: 14.09.2020).